

Шляхи формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови

Наша Лексична картотека вивисується на академічному піддашші, але в своєму вивисенні вона самотня і сумна. Самотня, бо приходили аспіранти, поважні вчені, письменники шукати слова. Тихо шелестіли картки, голосно було думкам! Тепер усі слова – у всемогутньому електронному всемережжі Сумна – бо всі слова вже знайдено й вписано. По-старому жити вона не хоче, а відповідати на поклики нової доби не має за що. Заходьте до старої картотеки! Думаймо про її майбутнє, бо це майбутнє наших нових словників і нових наукових студій!

Як відомо, однією з основних передумов успішного створення кожної лексикографічної праці є надійність джерел, на яких вона ґрунтується. Кількісна і якісна сторони джерел мають першорядне значення не лише для того контингенту слів, які складатимуть реєстр майбутнього словника, але й для встановлення й опису всіх необхідних у словниковій статті відомостей про слово.

Питання про словникові джерела, як наголошував свого часу Л.С.Паламарчук, на всіх етапах розвитку лексикографічної думки і її практичного втілення у конкретних працях було і залишається для словників відповідальним завданням. Аналізуючи свого часу відредагований Б. Д. Грінченком «Словарь української мови» О. О. Шахматов підкреслював, що «достоїнство словника у його повноті – абсолютній чи відносній – а це перебуває у залежності від обсягу і складу джерел словника».

Практика вітчизняної і світової лексикографії показує, що в створенні загальномовних словників, використовують два найзагальніші види джерел: по-перше, попередні словники цього ж або близького типу і, по-друге, Лексичну картотеку, тобто приклади вживання того чи того слова з художньо-літературних творів найрізноманітніших жанрів, із наукової літератури різного призначення, із періодичних видань, записів народної творчості, усного літературного мовлення тощо. Згідно із загальноприйнятою нині термінологією, словникові праці попереднього періоду слід уважати вторинними джерелами, а лексичні картотеки чи текстові бази даних – первинними джерелами словника.

Досвід лексикографій багатьох народів засвідчує, що в праці над філологічними словниками тлумачного типу джерельною основою служать

переважно картотеки національних мов, а при створенні перекладних загально-мовних словників вихідний лексичний матеріал залучають здебільшого із наявних у тлумачній лексикографії словників.

Отже, зрозуміло, що без достатньої джерельної бази неможливо приступати до створення великих академічних словників тлумачного типу. Тільки великий і переконливий ілюстративний матеріал дає можливість правильно подавати тлумачення значень слів, виокремлювати значення в словах багатозначних, подавати стилістичну характеристику тощо.

Довгий час надійною джерельною базою залишалася Лексична картотека Інституту української мови НАН України, яка за різними відомостями сягає від 6 до 8 мільйонів карток-ілюстрацій. Зоряними часами Лексичної картотеки були 2-а половина 50 –х рр. ХХ ст., коли тривала робота укладання Українсько-російського словника в 6-ти томах та 70-і рр. ХХ ст., в часи укладання 11-ти томного «Словника української мови». саме тоді її обсяг сягнув шести мільйонів одиниць. На цьому її можливості не були вичерпані. Як слушно зауважив В. М. Русанівський, вона ще може багато в чому прислужитися дослідникам української мови (з незавершеної передмови до 20-томного СУМа). Так, у добу незалежної України вона залишалася надійною основою для укладання фундаментальних академічних словників різних типів. Наприклад, на підготовчих етапах роботи над укладанням двотомного «Фразеологічного словника української мови» на базі Лексичної картотеки було створено Фразеологічну картотеку української мови, яка налічує близько 100 тис. одиниць.

І все ж, з виходом 11-томного «Словника української мови» темпи поповнення Лексичної картотеки значно уповільнилися. Наприкінці 80-х рр. у відділі лексикології та лексикографії почали формувати новітню картотеку української мови, або картотеку нових надходжень. Картотечні матеріали вже не вливали до загальної картотеки, а почали вміщувати в окремих шафах. На сьогодні ця картотека не перевищує 0.5 млн. карток. Вона також значною мірою морально застаріла, оскільки в наявних текстах, особливо публіцистичних, трапляється багато лексем і висловів часів перебування (90-і роки), які вже потрібно маркувати як *заст.* або *іст.*, а, можливо, й зовсім ігнорувати.

Але разом із тим у картотечі нових надходжень розписано тексти заборонених раніше письменників, сучасних творців художнього слова, письменників української діаспори, сучасна гуманітарна і науково-технічна література. Це художні тексти М. Грушевського, В. Винниченка, Б. Лепкого, Б. Антоненка-Давидовича, Б.-І. Антонича, І. Багряного, В. Барки, Є. Маланюка,

О. Ольжича, Т. Осьмачки, У. Самчука та ін. На цій джерельній базі укладено Додатковий том «Словника української мови» в 11-ти томах обсягом 220 а.а. з реєстром близько 60 тис. слів.

Слід визнати, що могутнім поштовхом до створення цього Словника і до формування його джерельної бази став Четвертий Міжнародний конгрес українців, що відбувся 1999 року в Одесі, і виступ на ньому провідних українських мовознавців Івана Вихованця, Анатолія Непокупного та Ореста Ткаченка. Виступ критичний. Про джерельну базу нових словників. Але критика виявилась конструктивною і стала рушієм поступу. Критикуючи відсутність багатьох цінних джерел у СУМі, автори все ж зауважують: «У своєму корпусі літературних джерел СУМ частково віддзеркалив ті хвили реабілітації, які час од часу прокочувалися через спадщину українського письменства. Так, наприклад, з IV тому (1973) до Словника потрапили Микола Вороний, Михайло Драй-Хмара, Микола Куліш, з УІІ тому тому (1976) СУМу почали цитувати М. Драгоманова, В. Мисика, Є. Плужника, В. Поліщука...

Та даремно ми в усьому 11-томнику шукали б таких імен, як Х. Алчевська, В. Домонтович, В. Підмогильний, М. Семенко, О. Слісаренко, М. Хвилювий та багато-багато інших. А що вже говорити про письменників-емігрантів, котрі творили в умовах Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших країн, як-от: Богдан Лепкий, Б.-Ігор Антонич, У. Самчук, Є. Маланюк, В. Винниченко. Уже самого цього переліку достатньо для того, щоб пересвідчитися в головному: джерельну базу СУМа було штучно обмежено».

До цього можемо додати, те, що знаємо від старших колег-лексикографів. Лише в першому томі СУМа цитували блискучу прозу Миколи Руденка, зокрема його твір «Остання шабля». З наступних томів цитування припинили. Накладено було заборону й на використання текстів Івана Чендея. обмежено цитували Пантелеймона Куліша і Павла Чубинського. У виступі «Про новий тлумачний словник української мови» згадувані вище мовознавці слушно зауважують: «За всієї доконечної необхідності збільшення питомої ваги в майбутньому академічному словникові української мови не тільки територіальних, а й соціальних діалектизмів одним з основних джерел його залишатимуться тексти творів української художньої літератури. І слід підкреслити, що у справі повернення до української культури колись вилучених із неї імен літературознавці завжди перебувають в авангарді, тоді як мовознавці пасуть задніх. У найвиразніший спосіб таке становище охарактеризував Ю. Шевельов, коли на I Міжнародному конгресі українців (Київ, 1990) заявив, що хоча вже багатьох із розстріляних письменників реабілітовано, та все ще залишається не реабілітованою їхня мова.»

Як зазначено в третьому виданні ЕУМ, «останнім часом Лексична карто- тека практично не поповнюється, оскільки основна роль у нагромадженні бази даних української мови переходить до електронної (комп'ютерної) лексикографії.

Відділ уже ставив перед собою завдання комп'ютеризації, що навіть відображено було в його назві. Працювала група Національного корпусу української мови, її керівник О. М. Демська підготувала індивідуальну монографію «Осно- ви національного корпусу української мови», в якій обгрунтувала ідею створен- ня мільйонного корпусу української мови, як початку великого корпусу текстів, теоретично обгрунтувала механізми та процедури його створення, які намагала- ся реалізувати в роботі групи. Ці спроби не були реалізовані через недостатність і матеріальної, і кадрової бази відділу лексикології та лексикографії.

Тому сьогодні знову гостро стоїть питання нової картотеки, яка б відо- бражала сучасний стан української літературної мови, її лексичне, а голо- вне, – семантичне багатство, яке творилося від її зародження та відображе- не в писемних джерелах XIX, XX і XXI ст. З багатющої скарбниці сучасної української літературної мови потрібно відібрати все цінне і життєздатне. Особливу складність становить формування джерельної бази XX століття. Адже укладачі сучасних нових і новітніх лексиконів української мови, не маючи достатньої джерельної бази, запозичують її з попередніх словників (а це, насамперед, 11-томний тлумачний СУМ) з відповідною поправкою на час, фільтруючи все, що походить із одіозних джерел (а це твори класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС і КПУ, заідеологізовані тексти класи- ків української літератури XX ст., періодика й публіцистика, частково – на- укова й науково-популярна література. І таким чином з ілюстративного мате- ріалу сучасних словників «випадає» друга третина XX століття, а тлумачні словники, ілюстровані цитатами з текстів XIX ст. названо новими тлумачни- ми словниками української мови.

Але ж XX ст. – це Євген Маланюк і Володимир Свідзинський, Юрій Клен і Тодось Осьмачка, Микола Куліш і Євген Плужник, Богдан Ігор-Антонич і Борис Патон, Євген Сверстюк та Іван Дзюба, Роман Андріяшик, Григій Тю- тюнник і Микола Вінграновський, Ірина Жиленко, Володимир Дрозд і Вале- рій Шевчук... Цей список можна продовжувати й продовжувати. А невідомі твори Павла Тичини і репресованих письменників, а українська діаспора! Та й XIX ст. у нашій лексикографії представлено з поправкою на радянські часи. Узяти хоча б тексти Пантелеймона Куліша.

Детального аналізу й перегляду потребує джерельна база 11-томного СУМа, що так і не стала предметом спеціальних студій. І тут маємо на увазі

не лише її критику, а й власне засади її формування. І тут, за висловом, Ліни Костенко, треба знімати мірку не з принижень, а з величі.

Саме тому науковці Інституту української мови НАН України приступають до формування лексичної бази даних як основи нових тлумачних словників. Ця справа потребує ретельного вивчення попереднього досвіду, нагромадженого українською лексикографією, і випрацювання чітких теоретичних засад.

Створення надійного лексико-фразеологічного ресурсу – необхідна умова для укладання нових тлумачних словників української мови, передусім тлумачного словника активного типу з середнім обсягом реєстру (80 – 100 тис. реєстрових одиниць), який подавав би лексичне ядро сучасної української мови.

Розширення текстової бази картотек – основи нових словників – та об'єктивний аналіз лексики на основі значного кола текстів здатні суттєво змінити усталену схему просторово-часового маркування лексики, уточнити її сучасні функціональні характеристики.

Розпочати цю роботу ми плануємо започаткуванням серії словників мови творів письменників і публіцистів ХХІ ст., а також видатних особистостей минулих століть, творчість яких була під забороною, а тому оригінальна, самобутня манера їхніх творів не була досі об'єктом лексикографічного опису. Саме з авторської лексикографії слід починати, бо саме студіювання мови окремого письменника, публіциста, мемуариста виводить нас на проблему слова поза словником. Кожна лексема, не зафіксована словниками, залишається і поза лінгвістичним інформаційним простором, вона не може бути використана в дослідницьких процедурах української мови чи в ширших славістичних студіях через їхню невідомість.

У найближчі п'ять років розгортатиметься робота зі створення Словників мови творів, Бориса Грінченка, Сергія Єфремова, В. Домонтовича, Катрі Гриневичевої, Григора Тютюнника, Миколи Вінграновського, Анатолія Дімарова, Євгена Сверстюка, Івана Дзюби, Мирослава Поповича, Євгена Пашковського, Оксани Забужко, Юрія Андруховича, перекладів Миколи Лукаша, Григорія Кочура, Андрія Содомори та ін.

До словників увійдуть усі без винятку неологізми в широкому розумінні, не засвідчені досі в тлумачних лексикографічних працях, а також актуальна, але досі не фіксована з певних причин лексика. Підготування цих словникових праць за допомогою новітніх методик лексикографування має дати реальну картину сучасного стану української літературної мови.

Лексична база даних сучасної української літературної мови – це не лише окремі, хоч і знакові постаті. Це мова в усьому її стильовому розмаїтті

(конфесійний стиль, фольклор, переклади). Це живильні джерела мовотворчості українського Півдня й Полісся, Буковини й Прикарпаття, Слобожанщини й Наддніпрянської України).

Створивши джерельну базу, яка б уміщувала тексти різних стилів та підстилів сучасної української мови, а також тих, що вносять у сучасну літературну мову місцевий колорит, відображають побут, реалії, духовне життя різних регіонів України, повернувши те, що було несправедливо забуте й замовчуване, ми зможемо створити нову джерельну базу сучасної української лексикографії, яка відсвіжить наші словники, перетворить гербарії слів на цвіт слова народного, у такий спосіб ми оновимо Лексичну картотеку – основу створення нових словників.

Переконані, що якими б сучасними й надсучасними не були технологічні засади збагачення картотеки – вона має мати як електронну, так і паперову версії, бо комусь зручніше працювати з монітором, а комусь – тримати в руках живу картку, зіставляти різні контексти слів, диференціювати значення, формувати отой неповторний пасьянс словникової статті на робочому столі. Упевнені, що той всемогутній і безмежний інтернет-ресурс ніколи не зможе замінити живого розуму лексикографа, бо політ думки не запрограмують ні найсучасніша програма, ні найдосвідченіший програміст.

Запрошуємо до спільної розмови Вас, шановних і знаних гостей, провідних мовознавців України, аби спільними зусиллями дійти істини щодо майбутнього Скарбниці українського слова, щоб і надалі могли б ми пишалися тим, що Лексична картотека Інституту української мови НАН України – це база не лише майбутніх словників, а й той осередок, де і молодий дослідник, і поважний науковець з кожного українського вишу може дібрати фактичний матеріал для дисертації чи наукових студій.

Iryna GNATYUK

Ways of formation of sources explanatory lexicography of modern Ukrainian literary language

Scientific article contains determining the direction of leading Ukrainian modern lexicography to secure renewed source basis.

УДК 811.161.2.373.374.